

Opkomst, bloei en neergang

De zusters van de Choorstraat

Theo Hoogbergen

Het lijkt symbolisch: een hele serie gebouwen die bijna twee eeuwen lang het werkelijke leven van kloosterzusters in Choorstraat en Papenhulst goeddeels aan het nieuwsgierige oog van buitenstaanders onttrok, krijgt een nieuwe, wereldse woonbestemming. Straks wandelen wij zelfs ongehinderd langs drie ingangen dwars door een voormalig kloostercomplex. Dat heet wel de secularisatie ten top!

Op de voortdurende fascinatie van velen voor die verborgen wereld van vrouwen achter gesloten muren, volgt pas in onze tijd een ware speurtocht van wetenschappelijk en nostalgisch geïnteresseerden. Maar het blijft een reis naar een voorgoed voorbij verleden. Wat heeft de Bossche zusters al die jaren bezielde? Onthulling, ontmythologisering en eindelijk openheid volgen op een wel heel drastische, materiële ontmanteling, maar stellig ook bewondering voor een afgesloten tijdperk van idealistische religieuzen.

Waarom traden vrouwen, meer dan mannen(!), zo massaal toe tot een kloosterlijk gezelschap, dat lichamelijk en geestelijk buitengewoon veel van hen eiste en dat ze hopelijk en waarschijnlijk ook veel te bieden had. Wat waren hun motieven? Wat is de oorzaak van die onstuimige bloei tegelijk met maar liefst achttien andere vrouwencongregaties, gedurende bijna anderhalve eeuw, na die miraculeuze wederopstanding? Dat nieuwe kloosterlijk elan voltrok zich namelijk in nauwelijks dertig jaar, tussen 1820 en 1850, en vrijwel alleen in Brabant, een centrum van ultramontaans reveil. Dat was een mentaliteit binnen de katholieke kerk, die alle geloofsuitingen

Petronella Coppens (1790-1878) trok zich het lot aan van de arme en verlaten kinderen. Zij werd gepasseerd als eerste overste, maar was ongetwijfeld de 'moeder' van de Zusters van de Choorstraat. (Uit: het boek van José Eijt, Religieuze vrouwen, p. 56, foto naar het bidprentje in het archief van de zusters)

uit Rome (het Vaticaan) d.w.z. van *over de bergen* (ultramontes) bij voorbaat kinderlijk en kritiekloos aanvaardde. In de laatste tachtig jaar van de negentiende eeuw vestigden zich tien religieuze gezelschappen in de Bossche binnenstad.¹

Drie zusters in de binnenhof. Een opname uit 1954.
(Foto: Stadsarchief, collectie Farla/Van Mackelenbergh)

Die religieuze wederopstanding vond dus pas plaats twee eeuwen na 1629 toen 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik werd ingenomen. In die tussenliggende periode was er sprake van een volstrekte afwezigheid van met religieuze gevulde kloosters in onze stad. De omvangrijke reeks kloostergebouwen, zich door de tijd aaneenrijgend in Choorstraat en Papenhulst, wordt binnenkort verbouwd tot een luxueus appartementencomplex voor welgestelde binnenstadsbewoners: de definitieve bezegeling van het einde van een interessante en typisch Bossche gemeenschap. Die was immers van meet af aan ontstaan uit en vergroeid met onze stedelijke samenleving. Want met een gemiddelde leeftijd van ver in de zeventig is het einde van deze congregatie heel zeker schielijk nabij. Zelfs kloosterzusters kunnen immers geen recht doen gelden op een eeuwig, aards leven, ook niet in de Bossche binnenstad!

Het waren vooral Bossche vrouwen, bij honderden en duizenden, die zich vrijwillig verschansten binnen dat eigen, zelf gekozen domein, afgesloten ook voor hun familie en vrienden. Er was voor deze kloostergemeenschap zelfs sprake van een onwrikbare *stabilitas loci*, opmerkelijk genoeg door geen enkel kerkelijk voorschrift opgelegd, maar toevallig daar, in een redelijk comfortabe-

le burgerwoning in 1820 ontstaan en nog tot in onze dagen voortdurend. Op die bijzondere plaats binnen de Bossche samenleving in de schaduw van de Sint-Jan, verstrengelden zich leven en werk van iedere zuster tot aan haar dood in een dagorde, die streng en onverstoort het dagelijks ritme bepaalde. Alle dagen stonden strak van geestelijke oefeningen. Om half vijf opstaan, nog vóór het ochtendkrieken en om half tien naar bed. Daartussen moest het allemaal gebeuren: die zware en soms bovenmenselijke opgave van bidden, tal van religieuze verplichtingen en devotie praktijken – uren vergend – gecombineerd met een volledige dagtaak voor medemens in nood: aanvankelijk zieken en ouden van dagen verplegen en weeskinderen verzorgen, later vrijwel uitsluitend onderwijs geven in die opklimmende reeks instituten: bewaarscholen, lagere scholen, uloscholen, huishoudscholen, kweekscholen. En tenslotte de opmerkelijke stichtingen van opvoeding en onderwijs aan gehoorstoorden in het doveninstituut in Sint-Michielsgestel, onderricht aan verstandelijk gehandicapten in het Sint-Vincentiushuis te Udenhout en lichamelijk gehandicapten in de Sint-Maartenskliniek en het Pedologisch Instituut te Nijmegen, toen vrijwel niemand oog had voor deze maatschappelijke noden. Op al deze terreinen hebben de zusters niet alleen vaak in primitieve omstandigheden pionierswerk verricht, maar ook later, professionele, wetenschappelijke arbeid geleverd. Dat alles vond wel grotendeels plaats binnen ommuurde ruimten, door de katholieke kerk vooral voor vrouwen extra streng voorgeschreven als overblijfsel uit een tijd waarin de *clausuur*, het *slot*, voor contemplatieve kloosters als essentieel gold en dus in de regel verankerd was.² Op die wijze wilde de roomse kerk – huiverig voor moderne ontwikkelingen van nieuwe kloostergemeenschappen tot actieve *gideonsbenden* in een behoeftige en arme samenleving – nog iets overeind houden van een voor deze vrouwen natuurlijk uiterst onhandig en wereldvreemd ideaal.

Levensinvulling buiten huwelijk en gezin

Toch zochten in die tijd jonge vrouwen al actief naar een zinvolle levensinvulling buiten het traditionele domein van huwelijk en gezin, zeker in een tijd waarin van een fors vrouwenoverschot sprake was. Ze wilden vooral ook maatschappelijk dienstbaar zijn en dat was in de negentiende- en begin twintigste-eeuwse maatschappij niet gemakkelijk voor een getrouwde vrouw en vrijwel onmogelijk voor een alleenstaande, vrijgezelle juffrouw. Natuurlijk speelden religieuze drijfveren een rol, misschien zelfs een doorslaggevende. Daarover hoeft niet de minste twijfel te bestaan. Maar die fungeerden tegelijkertijd als *legitimatatie van andere motieven* zoals status, geborgenheid, kans op scholing, studie en een leidinggevende positie, lotsverbondenheid met vriendinnen, weinig lust in een huwelijk met soms veel, vroeg-stervende

kinderen, een Victoriaans kuisheidsideaal, materiële zekerheid voor een toekomst, een leven vrij van aardse beslommingen en tenslotte een zekere burgerlijke en kerkelijke waardering, om er maar enkele te noemen. De katholieke kerk heeft overigens lang gewacht om een aan God gewijd leven in de wereld als een authentieke vorm van religieus leven te beschouwen. Dat kwam door de traditie van slotkloosters voor vrouwen en door de invulling van de drie kloostergeloften vanuit een kerkelijk-hiërarchisch kader. Daarin domineerden de opvattingen van de mannelijke clerus over vrouwen. Voor hen werden de drie geloften: *armoede, kuisheid en gehoorzaamheid* seksespecifiek ingevuld, gedetailleerder en ook strenger dan voor mannen. Het lichaam werd beschouwd als *het met zinnen begaafde lijk, het graf dat ge met u meedraagt*.³ Misschien is de interpretatie van de gelofte van *gehoorzaamheid* wel de heftigste aanslag geweest op de persoonlijkheid van vrouwen. Als een gevleugeld woord binnen de Bossche congregatie tot de cruciale jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw gold: *Weest gaarne vergeten, veracht en voor niets geteld*. Bepaald geen uitnodiging tot vrolijke zelfbewustheid, maar eerder een oproep tot vernederingen, zoals die in het maandelijkse schuldkapittel tot uiting kwamen. Het voortdurend combineren van deze binnenkloosterlijke confessies ten overstaan van alle medezusters met het dagelijkse werk van hoog niveau daarbuiten moet een bijna bovenmenselijke opgave zijn geweest, die soms tot forse spanningen heeft geleid.

'Roeping': een onbruikbaar begrip

Het in katholieke kring tot in onze dagen al te kwistig gehanteerde begrip *roeping* is onbruikbaar en ter verklaring van de massale toeloop ook ondeugdelijk. Het heeft lang versluiserend gewerkt op deze voor de hand liggende en ook eerbare reeks van motieven en het veroverde in mensen *langzamerhand het besef van een bovennatuurlijke plaatsbepaling, met de notie van uitverkiezing tot een volledige beschikbaarheid in deemoed*, zoals Van der Plas schrijft in zijn recente biografie over Van Duinkerken.⁴ *Roeping* veronderstelt, in die opvatting, zelfs een ingrijpen van God, die, fluisterend in het oor van een uitverkorene, de ene vrouw of man zou dirigeren naar een rijke en een andere naar een arme congregatie, of de ene ontvankelijke ziel duidelijk voorbestemt voor een leven van contemplatie en een andere van maatschappelijke activiteiten, of hem of haar insluit in een zusterlijke, priesterlijke, broederlijke of fraterlijke gemeenschap afhankelijk van geslacht en intellectuele aanleg. Domme en geletterde mensen zouden op die wijze keurig gerangschikt naar een metafysisch model hun plaats krijgen toegewezen. Impliciet hier uitgaan van goddelijk handelen kan natuurlijk onmogelijk verklaren, waarom standsgevoeligheid zo'n factor van betekenis blijkt bij toewijzing en verdeling van mensen naar kloostergemeenschappen. Even-

min kan dit de reden zijn, dat in de ene periode een overvloed aan vrouwen en minder mannen zich tot het religieuze leven voelt aangetrokken en in een andere tijd sprake is van schrijnende schaarste. Die merkwaardige ideeën rond *roeping* ontnemen ons het zicht op het *klasse-specifieke* karakter ervan.

Bij de Bossche zusters, bijvoorbeeld, was al in de negentiende eeuw een *bruidschat* van f 1000,- niet ongebruikelijk. Ruim 40% van alle novicen betaalde minimaal dit bedrag en 17% legde zelfs meer dan f 4000,- op tafel.⁵ Weliswaar nam de congregatie altijd met minder genoegen als ouders het niet konden betalen, maar zo'n hoge financiële drempel – zeker in die dagen – gold als een onoverkomelijk obstakel voor aanmeldingen uit kringen van min- en onvermogenen. Het staat vast dat de eerstelingen van het klooster in de Choorstraat financieel onafhankelijke meisjes waren, die van hun ouders een groot huis ten geschenke kregen.⁶

De selectie van toekomstige kandidaten was vrij scherp. In de eerste tien jaar werd 80% van de kandidaten toegelaten; in het volgende decennium slechts 45%. Selectie op ontwikkeling – het behalen van een onderwijsbevoegdheid was later vaak een ingebouwde voorwaarde –, op beschaving en op godsdienstigheid leek overigens recht evenredig met het financiële vermogen, waarmee ouders gezegend waren. Ook de vrouwen die na hen intraden, stamden allerminst uit de naamloze massa der bezitlozen. Ik weet niet, of die factoren een rol hebben gespeeld bij de tragere groei van deze congregatie in vergelijking met andere. In 1853 telden de zusters van de Choorstraat 52 leden; terwijl de zusters van Liefde te Tilburg (Oude Dijk), 12 jaar later gesticht, in datzelfde jaar al over maar liefst 535 geprofesten beschikten, dus tien keer zoveel! De aanvankelijk strikt tot Den Bosch beperkte rekrutering is zeker van invloed geweest. Men was in de Choorstraat aanvankelijk eerder voor snelle expansie beducht, zeker wat betreft werving buiten de Meierij of Brabant.⁷

Het begrip *roeping* laat bovendien onopgehelderd, waarom minder getalenteerden broeder en intelligentere priester werden. Ook de vermogende Jacobus Heeren – kapelaan, uiterst vroom, zeker begaan met de armen in de stad, maar ook dweepziek – vond 'lompe boerenmeisjes meestal niet voor het kloosterleven geschikt'.⁸ De zusters noemden hem niet ongeestig 'de priester met den gouden hak', omdat hij, rijk, ook nog opvallend mank liep. Ze beschouwden hem, volledig passend in de geest van die tijd, heel lang, maar ten onrechte, als hun stichter. De kerkelijke overheid plaatste hem, opvallend genoeg, al in 1821 over, zij het ook als pastoor naar Oirschot, ver weg van 'zijn' stichting.⁹ Hij protesteerde overigens wel tegen die benoeming, maar legde zich er uiteindelijk toch bij neer.

Die aan priesters historisch niet houdbare toeschrijving

als stichters van vrouwencongregaties is verklaarbaar door hun bemoeienis met het opstellen van constituties of statuten. Priesters regelden de contacten met de kerkelijke overheid, waartoe vrouwen uiteraard geen toegang hadden. Zij kenden Latijn, nodig voor officiële stukken. Kerkhistorici, praktisch altijd mannen, hebben vrouwen lang als figuranten en doctiele uitvoerders gepresenteerd 'wier daadkracht door de clerus strategisch werd ingezet ten behoeve van de katholieke kerkopbouw en de katholieke emancipatie'.¹⁰ In hoeverre kloosters voor hun leden emanciperend hebben gewerkt, blijft een interessant punt van discussie. A.J.M. Alkemade, zelf kloosterzuster, poneerde die stelling in haar proefschrift uit 1966, maar A.M. Lauret bestreed haar uitspraak in haar dissertatie van een jaar later.¹¹ Zij vindt het geen teken van emancipatie, wanneer vrouwen haar 'natuurlijke' bestemming van echtgenote en moeder opgeven om maatschappelijke noden te lenigen. Als een fundamentele voorwaarde voor emancipatie geldt immers de eigen opinievorming en daarvan was bij kloosterzusters geen sprake. Wel verdienen de zusters, zeker de Bossche, een plaats in de 'geschiedenis van de emancipatie' door hun beslissende invloed op het onderwijs voor meisjes.

Ambivalentie van Staat en katholieke kerk

Zowel de Staat als de katholieke kerk stonden in de vroege negentiende eeuw tenminste ambivalent tegenover kloosterstichtingen. De Staat wees *contemplatieve* gezelschappen (beschouwende orden) volledig af, zag die als parasiterende instellingen, profiterend van de gemeenschap en niet van nut voor de ontwikkeling van een zich moderniserende samenleving. Van deze vooringenomenheid droegen ook nieuwe, *actieve*, gezelschappen aanvankelijk de last. In het beleid van veel regeringen viel namelijk tegenstrijdigheid te constateren. De ene keer verboden ze ook kloosters, die onderwijs gaven of zieken verpleegden, omdat de leden zich verzetten tegen te grote bemoeienissen van de regering met hun levenswijze en hun apostolaat. Een andere keer tolereerden ze kloosters weer, omdat die konden voorzien in het nijpend tekort aan onderwijzend en verplegend personeel. De statuten van nieuwe stichtingen wenste de Nederlandse regering wel steeds aan *autorisatie* (vergunning) te onderwerpen.¹² Soms werd artikel 219 van het wetboek van strafrecht verkeerd geïnterpreteerd. Dat hield een verbod in tot samenscholing van meer dan twintig personen voor godsdienstige, literaire of politieke doeleinden, een bepaling die bij de grondwetswijziging van 1848 verdween. De katholieke kerk daarentegen had het juist niet op de nieuwe, *actieve* congregaties gemunt. Zij toonde zich van meet af aan huiverig voor aantasting van het aloude, middeleeuwse kloosterideaal, waaraan zij krampachtig vasthield: contemplatie met koorgebed achter gesloten muren: *de clausuur of het slot*. Inbreuk daarop betekende

immers een directe bemoeienis van kloosterlingen met de wereld. En die boze buitenwereld moest immers definitief worden afgezworen. Het is curieus, dat het tot 1917 heeft geduurd, voordat de katholieke kerk officieel actieve congregaties opnam in de Codex, het kerkelijk wetboek. Toen pas heeft zij die als volwaardige klooster-gemeenschappen erkend.

In Nederland verliep de waardering voor nieuwe, actieve kloosterstichtingen enigszins parallel met ontwikkelingen in West-Europa, maar niet helemaal. Omdat de rol van de adel al gedurende de begintijd van de Republiek tot een minimum beperkt was, sloegen de motieven van de Franse Revolutie van 1789 hier niet onmiddellijk aan. De vaderlandse tegenstellingen leefden meer tussen regenten die tijdens het ancien régime op het kussen zaten en zij die er in de nieuwe tijd op wilden plaatsnemen. Toen de Franse troepen hier de Bataafse Republiek vestigden, was er dan ook in eerste instantie alleen sprake van 'de wet verzetten': oude regenten vervangen door nieuwe. Het Franse leger kwam een handje helpen, toen de vaderlandse Bataven niet in staat bleken de Republiek tot een door de Fransen als wenselijk geziene eenheidsstaat te transformeren. Die ontstond eigenlijk pas na de omsingeling van Den Haag in 1798. Deze spannende periode duurde tot 1806, toen het Koninkrijk der Nederlanden een integraal onderdeel werd van het Franse keizerrijk. Vanaf 1811 golden hier de Franse wetboeken en vielen strafrechtzaken onder de Code Pénal met een blijvende invloed op ons strafrecht, waaronder ook het verbod op stichting van kloosters, een maatregel die overigens ook gold tijdens de Republiek. Koning Willem I continueerde die Franse bepaling en de Nederlandse traditie overigens zeker niet met tegenzin. Na de nederlaag van Napoleon verordonneerden de grote mogendheden van toen – Pruisen, Rusland, Oostenrijk en Engeland – tijdens het Congres van Wenen in 1815, de vestiging van het nieuwe Koninkrijk der Verenigde Nederlanden (samenvoeging met België). Zij wensten een stevige bufferstaat in die noordwestelijke uithoek van Europa tegen eventuele, agressieve ambities van de verslagen, maar nog altijd gevreesde Franse staat.

De gedachten van vrijheid, gelijkheid en broederschap bleken bij de heersers in Europa niet bijster populair. In Nederland beklifde een aantal nieuwe ideeën wel, zoals het streven naar een eenheidsstaat. De Revolutie in al haar radicaliteit was echter passé. Koning Willem I toonde immers opvallende voorliefde voor een autoritair koningschap, dat kansen kreeg door de lakse houding van de Staten-Generaal en zijn onderdanen. Wat de grondwet niet uitdrukkelijk aan anderen had toebedeeld, beschouwde Willem I uitdrukkelijk als zijn prerogatief.¹³ De moderne tijd begon pas te gloren, toen in 1848 zijn zoon Willem II in één nacht van conservatief, zoals dat heet, liberaal werd en daarmee voor Thorbecke de weg

plaveide voor de grondwetswijziging van dat jaar met toekenning van een aantal grondrechten aan burgers, die elders al eerder in het pakket zaten, zoals vrijheid van vereniging en vergadering.

Vrouwenkloosters, die tot dan toe min of meer ondergronds als een bij de notaris vastgelegde *associatie van juffrouwen voor de verzorging van jonge juffrouwen*, oogluikend her en der waren ontstaan, hebben de nieuwe vrijheid als een ware opluchting ervaren. Tot dan toe moesten kloosterlingen zich immers nog steeds aan allerlei beperkende bepalingen onderwerpen: geen onderscheidende, kloosterlijke kleding en geen specifieke naam voor hun gezelschap. Hun associaties afficheerden zich aanvankelijk ook als *Zedelijke Lichamen*: gezelschappen die daarmee bij voorbaat vastlegden niets tegen de zeden of de staat te zullen ondernemen. De Zusters van de Choorstraat, officieel *Dochters van Maria en Joseph*, hadden zich als eersten in die overvloed aan nieuwe congregaties verenigd onder die typische zinspreuk: *In Omnibus Charitas*. Ze zijn door de Staat der Nederlanden wel van meet af aan gedoogd, omdat hun maatschappelijke betrokkenheid bij voorbaat vaststond en leniging van noden uiteraard in een zich moderniserende staat uiterst welkom was. Bovendien had de prins van Oranje in Tilburg kennis gemaakt met Johannes Zwijsen, toen nog pastoor van Het Heike en later bisschop van 's-Hertogenbosch. Willem II, koning sinds 1840, toonde zeker meer begrip voor katholieke ambities. In de verdrukking geboren haalden de voor het merendeel Bossche vrouwen opgelucht adem, toen de wet in 1848 hun bestaan als rechtmatig erkende.

Dominante rol van priesters

De katholieke kerk heeft, zoals betoogd, langer en meer moeite gehad om actieve congregaties als autonome en volwaardige religieuze gezelschappen te aanvaarden. En zolang de status ervan - ook kerkrechtelijk - onduidelijk bleef, hebben priesters, door de lokale hiërarchie daartoe uitdrukkelijk uitgenodigd, in de vorm van een benoeming tot directeur, als verlengstuk van de bisschop, een wel heel dominante rol gespeeld in het bestuur van deze congregaties. Vaak samen met moeder-overste, soms ook alleen, bedisselden zij de gang van zaken bij de zusters. Zij genoten een vrijwel onaantastbaar gezag, dat zusters ook voortdurend werd ingeprent. De priester-directeur beschikte, zeker in vergelijking met de sober en zelfs ascetisch levende zusters, over een luxueuze behuizing. Op hun beurt legden zij hem voortdurend, ook culinair, in de watten. Helemaal in de geest van die tijd hebben priesters, al of niet bewust, vaak het stichtingsrecht opgeëist of toebedeeld gekregen. De al te vrome gedenkboeken van kloosterstichtingen, door zusters geschreven, hebben dat beeld lang bevestigd.¹⁴ Maar het staat vast dat vrouwen zelf vaak initiatieven namen voorafgaande aan de feitelijke

Inkleding en professie van een der zusters (1963).
(Foto: Stadsarchief)

oprichting van congregaties en ook in het begin het heft goeddeels in handen hielden.¹⁵ Natuurlijk zagen vrouwen in een kloosterleven een aantrekkelijk alternatief voor huwelijk en gezin. Zo komt voor de Bossche zusters van de Choorstraat het primaat van hun religieus gezelschap stellig toe aan Petronella Coppens (1790-1878). Deze potige, praktische en zelfbewuste Bossche dame maakte deel uit van de aanzienlijke, gegoede burgerij. Haar vader behoorde tot de honderd hoogst aangeslagenen in de belasting.¹⁶ Hij had connecties met leden van het 'College van Regenten over de Godshuizen en den Algemeenen Arme'. In de hele negentiende eeuw bestond er een hechte band tussen de Bossche bestuurlijke en financiële elites. Dat gold zowel voor de familie Coppens als Heeren.

Petronella had een open oog voor de nood van arme kinderen. Hinthamerstraat en Hinthamereinde stonden vandoors bekend als de arme wijken van de stad, die toen ongeveer 12.000 inwoners telde. Familieleden traden op als verzorgers van de armen van de Sint-Jacobparochie. Haar activiteiten begonnen huiselijk en effectief met het uitdelen van kleren, met naaien en verstellen, samen met enkele andere vrouwen onder wie de zussen Maria en Catharina van Grinsven, M. Sweens, A. Suys en M. Kuypers. Ze waren er al in 1813 mee doende.¹⁷ Al die voor de hand liggende activiteiten mondden echter uit in een veel

verdergaande bemoeienis: het onderbrengen van verlaten- en weeskinderen bij Bossche gezinnen, soms voor rekening van het Armbestuur. Dat heette 'besteden' in de oude betekenis van het woord: plaatsen en onderbrengen bij kostgezinnen in de stad. Voor 'verlaten' kinderen was het probleem het meest acuut. Die stakkers konden immers niet terecht bij de weeshuizen. Op hen rustte een sociale smet. Het heette zelfs dat zij als 'verlatenen' een rampzalig bestaan voortsleepten en zelfs gevaar liepen door protestantsch geld en verzorging van het geloof afvallig te worden gemaakt'(!).¹⁸ De jongens leerden vanaf hun twaalfde een ambacht, de meisjes gingen in dienstbetrekking. Zelf hield Petronella Coppens er toezicht op, liep wekelijks de gezinnen in de stad af, controleerde op die manier of verzorging en opvoeding naar wens verliepen en onderhield zo, wat wij tegenwoordig zouden noemen, een interessant netwerk van relaties. Van een officieel klooster of een gemeenschap was toen zeker geen sprake. Zelfs de schijn van een convent of geestelijke vergadering werd vermeden. Wat deze vrouwen dreef, was praktisch liefdewerk, dat haar hart ze ingaf, spontaan maar bijzonder effectief. Het was aanpakken geblazen, zorgen voor financiën – om de zoveel tijd, 'de termijn', haalden de dames geld op bij particulieren – en verantwoordelijkheid nemen. In 1818 was dit gezelschap intussen uitgegroeid tot vijftien vrouwen met de zorg voor 49 'bestede' kinderen. Op verzoek van het college van regenten verpleegden zij bovendien nog eens tien arme, oude vrouwen. Door Petronella's familie-relaties met het Bossche regentencollege verwierven zij een gerespecteerde plaats binnen het door mannen beheerste terrein van de stedelijke armenzorg. Door aandacht voor de godsdienstig-zedelijke opvoeding, het aanleren van ambachtelijke en huishoudelijke vaardigheden en het vinden van werk schiepen deze vrouwen voorwaarden voor een bestaan waarin armoede kon worden uitgebannen. Dat gebeurde ook in liberale kring (de Maatschappij tot Nut van het Algemeen) en in de milieus van het protestants-christelijke Réveil: vrouwen vonden in de beoefening van liefdadigheid een zinvolle levensvervulling.¹⁹ Weldadigheid heette in die tijd vrouwenplicht.²⁰

Dat eerste begin had alles van een enthousiasmerende pionierstijd: doen wat de hand te doen vindt, werken van de morgen tot de avond, met vindingrijkheid van alles ondernemen, geen moeite te veel en nog niet geformaliseerd door regels en voorschriften. Initiatieven kregen kansen en die boden zich in de straatarme wijken van de Bossche binnenstad volop aan.

Het had voor de hand gelegen, dat kapelaan Heeren, in 1820 tot directeur aangesteld, Petronella Coppens tot eerste overste zou hebben uitgekozen, toen er een begin van een gezelschap religieuzen ontstond. Dat deed hij echter niet. Zijn oog viel op een later tot deze dameskring toege-

treden vrouw: Catharina van Hees (1769-1825), geboren in Oisterwijk, en als dienstbode achttien jaar werkzaam bij de familie Van de Ven in de Postelstraat. Zij behoorde uitdrukkelijk niet tot de Bossche burgerij, waarvan de andere dames wel deel uitmaakten. Catharina had Heeren als biechtvader. Zij was ongetwijfeld een toegewijde vrouw, maar ook een simpele ziel, feilloos passend bij de romantische vroomheids-opvattingen uit die dagen en zeker bij die van de priester Heeren. Ze heette al vroeg 'het heilig Kaatje': ze sprak over visioenen en zei de wondetekenen van Christus te dragen. Heeren, die aanvankelijk wel enige twijfel koesterde, zag in zijn biechteling uiteindelijk evenzoveel tastbare tekenen uit de hemel. Deze vrouw moest de jonge congregatie leiden. Haar religieuze ervaringen golden voor hem als een direct contact met het goddelijke. Haar biechtvader te zijn verhoogde tegelijk zijn eigen priesterlijk prestige. Slechts vijf jaar is Catharina van Hees overste geweest. Zij overleed al in 1825. Petronella Coppens trad wel van meet af aan op als assistent en novicemeester maar niet voor lang. Want al in 1829 verliet zij, teleurgesteld, de congregatie, feitelijk weggestuurd door de hoogste kerkelijke autoriteit, omdat zij steeds meer weerzin koesterde tegen beperking van haar vrijheid. Naar haar diepste motieven voor dat ongewone besluit kunnen wij alleen maar gissen. Het kan haast niet anders, of zij had gehoopt na de dood van Catharina van Hees zelf overste te worden. De zusters kozen echter een ander. De benauwende kloosterregel heeft deze ondernemende vrouw, op haar vrijheid gesteld en om haar praktische kijk op hulp gewaardeerd in tal van Bossche gezinnen, waarschijnlijk te zeer aan banden gelegd. Ze kon er, ook letterlijk, niet mee uit de voeten, maar bleef voor stad en samenleving actief en in haar relatie met de congregatie toonde zij zich ook na haar uitreden een hartelijk mens. Zo stichtte zij, na vijf jaar, een naai- en breischool met kapel in de Torenstraat voor twaalf arme kinderen, in 1842 uitgebreid met een nieuw lokaal ten behoeve van een zondagschool voor dienstmeisjes, daarna ingericht als een gewone meisjesschool. Later droeg zij die over aan de congregatie. Een ander huis in de Torenstraat, eveneens haar eigendom, tegenover de meisjesschool (nu restaurant Falstaff) schonk zij aan de fraters van Tilburg die er in 1862 een jongensschool begonnen en later ook een normaalschool.

Verandering van doelstelling

Min of meer toevallig spitste de voornaamste werkzaamheid van de congregatie zich toe op onderwijs. Het wezen van een congregatie is een religieus gezelschap dat zich toelegt op liefdewerk (verpleging, onderwijs), eenvoudige geloften praktiseert en geen officieel koorgebed kent. Vier zusters vertrokken in 1838 naar Veghel om op verzoek van deken Van den Heuvel een lagere school te beginnen. Zijn opvolger deken Van Miert, niet van autoritaire trekken

gespeend, wenste meer invloed en zelfs een eigen congregatie, waarvoor de Bossche zusters in zijn ogen de basis moesten vormen. Dat ging de congregatie te ver. Het conflict werd beëindigd door een resoluut terugtrekken van de Bossche vestiging uit Veghel. Curieus is, dat de deken daarop in 1844 een eigen congregatie stichtte: de franciscanessen van Veghel. Dat conflict is misschien wel van doorslaggevende invloed geweest op de uiteindelijke en definitieve keuze van de congregatie om het zwaartepunt van haar activiteiten te verleggen naar onderwijs in alle soorten die de wet op het Lager Onderwijs toen kende.

In 1840 zetten de zusters zich in voor onderricht aan doofstomme kinderen, eerst in Herlaar, na 1845 daar alleen aan meisjes, terwijl vanaf dat moment de congregatie van de broeders uit Maastricht zich over de jongens ontfermde. In 1910 betrokken beide congregaties een majestueuze mastodont in Sint-Michielsgestel. In 1845 hadden zij ook de zorg op zich genomen voor weeskinderen in de Bossche Keizerstraat. Drie jaar later stichtten zij in Doesburg een omvangrijke onderwijsvoorziening. Met de regelmaat van de klok volgden kloosters met onderwijs in Best, Elst, Beverwijk, Montfoort, Orthen, Liessel. In de twintigste eeuw verrezen talrijke nieuwe vestigingen in Amsterdam, Stompwijk, Vlierden, Waalre, Nuland, 's-Gravenhage, Hintham, Driel, Oss, Tilburg, Udenhout, Beverwijk, Nijmegen (2x), Rotterdam, Utrecht, Grevenbicht, Amsterdam, Eindhoven, Vught en opnieuw Nijmegen. Bovendien stichtten ze ook in enkele missiegebieden kloosters. Aan die indrukwekkende reeks van onderwijsinstellingen ging de Choorstraat vooraf: kleuter-, lagere, ulo-, huishoud- en kweekschool. Daar zou het moederhuis gevestigd blijven en daar reeg zich ook het eerst de vertrouwde serie van scholen aaneen in een hermetisch gesloten bouwfront, dat nog een vage herinnering bood aan een contemplatief slot, de middeleeuwse *hortus conclusus*.

Op dit moment neemt geen enkele zuster meer deel aan activiteiten, waarmee de congregatie zoveel eer heeft ingelegd. Van alle kloosters zijn er nog slechts twee bewoond: het aloude moederhuis en het kloosterverzorgingshuis Sint-Josephoord in Nuland voor hulpbehoevende zusters tezamen met bejaarde leden van andere congregaties. Het hoogste aantal zusters dat de congregatie telde, bedroeg 748. Dat was in het jaar 1952. Op dit moment (mei 2000) wonen in beide vestigingen tezamen nog 187 zusters met een gemiddelde leeftijd van 78 jaar, van wie 45 in de Papenhulst. Opmerkelijk is dat een zo beweeglijke congregatie voor haar vestigingsplaats zo honkvast is gebleken. Het huis waarin de congregatie is gesticht bestaat niet meer. Maar een nieuw klooster verrees in 1855 op dezelfde plaats, onafgebroken zowel in Choorstraat als Papenhulst tot aan de Binnendieze toe uitgebreid door de aankoop van belendende percelen van de families Van der Kallen, Van Gulick, Van den Bosch,

Van Zinnicq Bergmann, Krijbolder, Van Leeuwen en Van Winkel. In 1911 volgde een grote verbouwing en de stichting van een fraaie neogotische kapel, die nog altijd het middelpunt vormt. Ook na de voorgenomen renovatie zal die een centrale plaats blijven innemen van een voormalig kloostercomplex, dat dan alleen in zijn uitwendige verschijningsvorm nog enige herinnering zal bewaren aan een gemeenschap van zusters, die om redenen van zelfheiliging intraden, maar daarnaast buitengewoon veel hebben betekend voor de emancipatie van generaties Nederlandse meisjes.²¹

Noten

- 1 Zie bijlage *In kaart gebracht* bij A. Vos e.a., 's-Hertogenbosch, *De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* ('s-Hertogenbosch 1997), p. 13.
- 2 Contemplatieve orden zijn de oudste religieuze gezelschappen, altijd gesticht vóór 1545, met plechtige geloften en een naar binnen gekeerd leven van (koor)gebed, studie en handenarbeid. Ze zijn selfsupporting - landbouw, werk met manuscripten etc. - en onderhouden gewoonlijk een strenge clausuur.
- 3 José Eijt, *Religieuze vrouwen: bruid, moeder, zuster. Geschiedenis van twee Nederlandse zustercongregaties, 1820-1940* (Hilversum 1995) 40.
- 4 Michel van der Plas, *Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek. Biografie van Anton van Duinkerken (1903-1968)* (Amsterdam 2000) 29.
- 5 Eijt a.w., 132.
- 6 A.J.M. Alkemade, *Vrouwen XIX, geschiedenis van negentien religieuze congregaties, 1800-1850* ('s-Hertogenbosch 1966) 139.
- 7 Ibidem, 113.
- 8 Eijt a.w., 131.
- 9 *Geschiedenis van de Congregatie der Zusters van Liefde "Dochters van Maria en Jozef" 1820 7 juli 1920* ('s-Hertogenbosch 1920) 14.
- 10 Eijt a.w., 52.
- 11 Alkemade a.w., 260. A.H. Lauret, *Per imperatief mandaat: bijdrage tot de geschiedenis van onderwijs en opvoeding door katholieken in Nederland, in het bijzonder door de Tilburgse Zusters van Liefde* (Tilburg 1967) 11.
- 12 Alix van de Molengraft, *Drie begijnen zijn begonnen. Geschiedenis van tienduizend Zusters van Liefde* (Tilburg 1992) 7.
- 13 André van Well, 'Geschiedenis van rechten en plichten in vogelvlucht', in: *Civis Mundi, tijdschrift voor politieke filosofie en cultuur* 39 (2000) nr. 1-2, p. 16-17.
- 14 *Geschiedenis van de Congregatie* a.w., 20.
- 15 Eijt a.w., 24.
- 16 M.G.J. Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1990) 234-235, tabel 5.2a.
- 17 *Geschiedenis van de Congregatie* a.w., 10.
- 18 Ibidem, 8.
- 19 Siep Suurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de moderne ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (dissertatie Groningen, 2^e druk, Nijmegen 1984) 210-214.
- 20 W. Posthumus-Van der Goot en A. de Waal (red.), *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de franse tijd* (Nijmegen 1977, herdruk) 28.
- 21 Met dank aan Giovanni van Loghem, algemeen overste van de Dochters van Maria en Joseph, voor haar kritisch commentaar.